

DANTEOVA TOPOGRAFIJA ZAGROBLJA

Mario Kopic

A mia nonna Lisa Stramignoni-Kopic

U Danteovoj *Božanskoj komediji (La divina commedia)*,¹ sa stajališta topografije zagroblja, iznenaduju prije svega i iznad svega dvije stvari. Jedna je to da je u njoj dodijeljen jednak prostor kako paklu tako i čistilištu i raj, svakome od njih po 33 pjevanja (*canto*).² I, drugo, da se na

---

1 Djelo je Dante naslovio samo kao *Komedija (Commedia)*, što znači djelo pisano u nižem, prostom stilu, pučkim svakidašnjim jezikom, kojeg je početak tužan i strahovit, a konac sretan i veseo, protivno tragediji, u kojoj je početak miran i veseo, a konac žalostan, stil odabran i uzvišen, a jezik (prema ondašnjem mišljenju) samo klasični, latinski. Epitet *divina*, "božanska", odnosno "božanstvena", dodan je naknadno, od strane njegovih čitatelja i tumača, ponajprije Boccaccia (vidi Giovanni Boccaccio, *Vita di Dante* (1477.), Roma, 1965., str. 99), a potom i ostalih, i isprva se odnosio na Dantea kao autora (*il divino poeta fiorentino Dante Alighieri*, stoji tako u izdanju iz 1481.), da bi nakon Lodovica Dolcea, od jednog mletačkog izdanja iz 1555. godine, djelo bilo često označavano kao *La divina commedia*. *Pakao* je inače nastao između 1306-1309, Čistilište nakon 1309., a *Raj* nakon 1316. Poblize o svemu tome, u jednom od posebno inspirativnih uvoda u djelo, vidi Carlo Ossola, *Introduzione alla "Divina Commedia"*, Venezia, 2012.

2 *Pakao* ima doduše 34 pjevanja, tako da cjelokupna *Komedija* sadrži 100 pjevanja s 14.233 stiha, ali prvo pjevanje nije pjevanje o (pred)paklu, nego uvodno pjevanje, pjevanje o pripremama za spuštanje u nj. Analizirajući *Božansku komediju*, povjesničar književnosti Francesco de Sanctis se upitao kojem zapravo literarnom rodu pripada ovo djelo i zaključio: "Ima epske materije, a nije epopeja; ima lirskih situacija, a nije lirika; ima dramski zaplet, a nije drama. To je jedna od onih gigantskih i iskonskih (*primitive*) konstrukcija koje su prave enciklopedije, nacionalne biblije; ne ovaj ili onaj rod, nego cjelokupnost (*il tutto*), koja u svojem krilu, nehotice, sadrži sve pjesničke motive i sve

dnu pakla susrećemo s vječnim paklenim ledom, a na vrhu raja s vječnom rajskom vatrom. Najdonji i najuži deveti krug (*cerchio*) pakla imenuje se Kokit (od grčke riječi *kokyτος*, jaukanje, kukanje), a najviše deseto nebo raja Empirej (od grčke riječi *empyros*, vatre, spaljen). Dakako ni u paklu ne manjka različitih oblika mučenja vatrom i vrelim kupkama, no već nas u prvom od četiri pojasa (*zona*) devetog kruga pakla zvanom Kaina čeka ledena muka (ulednuće do bokova), a u zadnjem, četvrtom pojasu, zvanom Giudecca, s izdajicama dobročiniteljâ i onima koji su izdali najveću vlast neba i zemlje (Judom Iškariotskim, koji je izdao Krista, i Brutom i Kasijom, koji su izdali ideju o rimskom carstvu), posred sveprisutna debela leda, obitava više no paradoksnî anđeo Lucifer (Svjetlonoša), nekoć, u vrijeme prije vremena, Anđeo, odnosno anđeo nad anđelima.³

Iz Danteove *Božanske komedije*, koja se shematski dijeli na tri jednaka dijela, odnosno tri kantike (*cantiche*), s naslovima *Pakao* (*Inferno*), Čistilište (*Purgatorio*) i *Raj* (*Paradiso*) (obuhvaća ne samo nebesa, nego cjelokupan svemir, od mjeseca nagore),⁴ razvidno je što znači biti sinom svojega vremena i svojega grada. Dante je živio⁵ posred srednjovjekovnog katoličanstva, bio je uključen u građanski rat između gibelina i guelfa u Firenci,⁶ odnosno bijelih i crnih guelfa,⁷ sukobljavao se s tadanjim papinstvom i prepirao se

---

pjesničke oblike, klicu sveg daljnjeg razvića" (Francesco de Sanctis, *Storia della letteratura italiana*, Firenze, 1965., str. 180). Struktura epopeje najprisutnija je u *Paklu*, drame u Čistilištu, a lirike u *Raju*, no sve tri strukture nerazdvojivo prožimlju cijelo djelo. Moglo bi se reći da *Božanska komedija* istodobno pjeva, poučava i opominje.

3 Usp. Ernst Osterkamp, *Lucifer: Stationen eines Motivs*, Berlin - New York 1979.

4 O strukturi *Božanske komedije* vidi nezaobilazno djelo: Charles S. Singleton, *Dante's Commedia: Elements of Structure*, Baltimore 1977. Također, Mark Cogan, *The Design in the Wax: The Structure of the 'Divine Comedy' and Its Meaning*, Notre Dame, 1999.

5 O Danteovu životu vidi solidne biografije: Horst Heintze, *Dante Alighieri, Bürger und Dichter*, Berlin - Weimar, 1965.; Paget Jackson Toynbee, *Dante Alighieri: His Life and Works*, New York, 1965.; Jacqueline Risset, *Dante: Une vie*, Paris 1995.; Giorgio Petrocchi, *Vita di Dante*, Roma- Bari, 2008.; John Took, *Dante*, Princeton - Oxford, 2020.

6 Naspram guelfa, gibelinska "partija" se, ugrubo govoreći, zalagala da se država oslobodi papskog utjecaja i miješanja crkve u svjetovne poslove. Na taj način se suprotstavljala skolastici koja se zalagala za neograničenu moć pape, uključujući njegovo pravo kažnjavanja i svrgavanja svjetovnih vladara i, prema potrebi, oslobađanja vjernika poslušnosti svjetovnoj vlasti. Podrobnije o tomu, vidi Sergio Raveggi, *L'Italia dei Guelfi e Ghibellini*, Milano, 2009.

7 Bijeli i crni, prvotno nazvani prema imenima obitelji koje su ih vodile, Cerchi i Donati, frakcije su guelfske partije, borba kojih se vodila u Firenci nakon poraza gibelina 1289. godine. Ona nije bila ništa manje žestoka no što je bila borba između guelfa i gibelina, postojala je čak stanovita sličnost političkih lozinki. Crni su bili za savez s papskom kurijom, koja je potpomagala porast firentin-

s redovnicima, izražaj čega su njegovi obračuni s protivnicima i neprijateljima iz konsolidiranih konflikata u sve tri kantike, čak i u *Raju*. Danteov nosivi klero-politički algoritam, barem u vrijeme pisanja *Pakla*, jest: *Tko nije s nama, taj je protiv nas*. A tko nije s nama, spada u – pakao. Onaj pak tko ostaje neodlučan, neopredijeljen, tko se krzma, spada u pred-pakao (*anti-inferno*) ili čistilište.⁸ Dante odbacuje centripetalno načelo: tko nije protiv nas, taj je s nama. Posrijedi je načelo koje dopušta da se u određenoj situaciji ne odlučujemo ni za ni protiv. Prema Danteu, dopušteno je samo jedno jedino bezuvjetno – DA.

Tako se u pred-paklu, odnosno predvorju pakla, o kojem pripovijeda treće pjevanje, uz tu bačene neopredijeljene anđele iz sukoba između Boga i Lucifera (odnosno Luciferove pobune protiv Stvoritelja), nalazi i kolebljivi, neodvažni papa Celestin V.⁹ On se u nećkanju između DA i NE već nakon nekoliko mjeseci odlučio za abdikaciju s papinskog trona koji mu je bio povjeren kada ga je Crkva najviše trebala. Što bi vjerojatno imalo značiti da bi Dante danas u pred-pakao poslao i zaslužnog papu Benedikta XVI., odnosno teologa Josepha Ratzingera, u svoje vrijeme zagrižena "inkvizitora", prognitelja teologije oslobođenja i u konačnici zagovaratelja Mojsijeva masakra (masakra idolopoklonika zlatnog teleta).¹⁰ Dante je kao jedan od priora Firenze (bilo ih je inače šest, a služba im je trajala samo dva mjeseca) zamjerio Celestinu da je svojom slabošću i neodgovornošću omogućio izbor kardinala Gaetanija, pape Bonifacija VIII. (1294-1303), koji je svojom bulom *Unam Sanctam* (1302.)¹¹ započeo nepopustljivo protežirati vlast Crkve nad katoličkim vladarima, a u sukobu između bijelih (s firentinskom duhovnom eli-

---

ske trgovine i bankarskih poslova, a bijeli su se, bojeći se kako brza uzdizanja bankarskih kuća i trgovačkih kompanija tako i narodnih pokreta, orijentali ne prema papskoj, nego prema carskoj vlasti. Više o tome, vidi Pierre Antonetti, *L'Histoire de Florence*, Paris, 1973.

8 Usp. Joan M. Ferrante, *The Political Vision of the Divine Comedy*, Princeton, 1984.

9 O svim pojedinostima uz njegov lik i djelo, vidi Peter Herde, *Papst Cölestin (Peter vom Morrone)*, Stuttgart, 1981.

10 Za šire razmatranje, iz različitih očista, vidi Dag Tessore, *Introduzione a Ratzinger: Le posizioni etiche, politiche, religiose di Benedetto XVI*, Roma 2005.; Vincenzo Ferrone, *Lo strano illuminismo di Joseph Ratzinger: Chiesa, modernità e diritti dell'uomo*, Roma – Bari, 2013.

11 U navedenoj buli je proglasio da najviša vladavina na svijetu mora biti u rukama jedne same vlasti. Tu od Boga danu vlast kraljevi bi imali pitati za savjet i slušati je, budući da je njoj podređena i kraljevska vlast. Bula je završavala s posvema nedvosmislenom izjavom da je posluš prema rimskom papi prijeko potreban svakom ljudskom stvorenju za njegovo spasenje. Za šire razmatranje, vidi Agostino Paravicini Bagliani, *Bonifacio VIII*, Torino, 2003.

tom na čelu) i crnih (guelfa) podupro potonje i na bijele poslao vojsku Karla Valoisa, brata francuskog kralja Filipa IV. Lijepog. Kada je, naime, Dante s još dva poslanika dospio 1301. u Rim kako bi zaštitio Firencu pred stranom intervencijom,¹² papa Bonifacije VIII. zadržao ga je kao taoca. Nakon "pobjede", crni ga, kao jednog od vođa bijelih, osuđuju na visoku novčanu kaznu i devetogodišnje izgnanstvo iz Toskane. Budući da Dante nije pristao ni na jedno ni na drugo, osudili su ga 1302. na doživotno progonstvo. Ako bi kojim slučajem bio zatečen na teritoriju Republike, bio bi živ spaljen na lomači. Još je gora prijetnja Dantea pogodila 1315. godine, budući da je otklonio ponižavajuću amnestiju. Uhvate li ga, bit će dekapitirani on i njegova djeca. Zato ne iznenađuje da je Dante papu Bonifacija VIII. kao prakrivca za svekoliko zlo poslao ne u pred-pakao, nego neposredno u pakao.

Vječni usud pape Celestina u pred-paklu opisan je tako da njegova kuka-vička sjenka lebdi, slijedeći bijelu zastavu, zato što je za života odbio poduzeti što je trebao, odnosno zato što je svojom neodgovornom mlitavošću prouzrokovao zlo. Neprestance ga bodu obadi i ose i njegova se krv miješa sa solju njegovih suza, a sve to podno njegovih nogu prikupljaju odurni crvi:¹³

Poscia ch'io v'ebbi alcun riconosciuto,
vidi e conobbi l'ombra di colui
che fece per viltade il gran rifiuto.

Incontanente intesi e certo fui
che questa era la setta d'i cattivi,
a Dio spiacenti e a' nemici sui.

Questi sciaurati, che mai non fur vivi,
erano ignudi e stimolati molto
da mosconi e da vespe ch'eran ivi.

12 Dokumenti o Danteovoj političkoj djelatnosti skupljeni su u: *Codice Diplomatico Dantesco*, ur. Renato Piattoli, Firenca, 1940.

13 Navodimo prema izdanju: Dante Alighieri, *Tutte le opere*, sv. 1, *La Divina Commedia*, uredio Siro A. Chimenz, Torino, 2003. U uglatim zagradama donosimo i prijevod Mihovila Kombola (Dante, *Božanstvena komedija*, Zagreb, 2004). Prijevod je inače hvaljen, no pokadšto upada u nonsense zbog sebi nametnute rime. Pri studijskom čitanju je zacijelo korisno konzultirati i Enrico Malato (ur.), *Dizionario della Divina Commedia*, Roma, 2018.

Elle rigavan lor di sangue il volto,
che, mischiato di lagrime, a' lor piedi
da fastidiosi vermi era ricolto. (*Inf.*, III, 58-69)¹⁴

Ta sjenka koja je dakle ignorirala život, koja nikad nije bila živa, mora i u smrti ostati ignorirana, dok je bez prestanka muče najbeznačajniji i bijedni stvorovi. To je njezin *contrapasso*,¹⁵ njezina vječna kazna.

Papu Bonifacija Dante šalje u predzadnji, 8 krug pakla, zvan Malebolge (Zle jaruge), dakle u krug tik pred Luciferove ledene pojaseve, šalje ga u treću (od deset) koncentričnu izdubinu ili jarugu (*bolgia*), od kojih je svaka niža i niža i sve uža i uža, među simoniste, to jest pape svetotržnike,¹⁶ trgovce crkvenim dobrima i službama, u kojoj u sredstva mučenja još uvijek spada i vatra. Među simoniste Dante pokraj Bonifacija situira i papu Nikolu III. i papu Klementa V. Raspoređeni su u špilju u obličju pješčanog sata, potonji je u gornjem dijelu, a svi ini u donjem. Zaglavljani su po "uzoru" na tadašnje plaćene ubojice koje su žive zakopavali u zemlju s glavom prema dolje, u tlu, a pete su im ostajale gore.

Le piante erano a tutti accese intrambe;
per che sì forte guizzavan le giunte,
che spezzate averien ritorte e strambe.

---

14 [I sad sam neke prepoznavat stao,/ Sjen onog vidjeh što ko slabić znani/ Iz svojih ruku visok čin je dao.// Razabrah odmah da se u toj strani/ Rod onih sinjih kukavica krio/ Što Bog ih mrzi i njegovi dušmani.// Taj jad, što nikad ni živ nije bio,/ Sav gol od mnoštva osa što tu vrvi// I obada je ljute suze lio.// Ovo im lice šarahu do krvi,/ A krv i suze kaplju im do nogu,/ Gdje sve beru neki gadni crvi.]

15 *Contrapasso* (doslovno: protupatnja, od latinskog *contrapassum*, *contra*, protiv, *patior*, patiti) je izraz koji se teško može prevesti i precizno odrediti, jer je sam izraz autologičan, u samome sebi sadrži vlastito određenje. Posrijedi je Danteova ideja da svaki grešnik mora biti kažnjen tako da se njegov grijeh okrene protiv njega, onako kao što su, primjerice, sijaji nesloge (shizmatici) razrezani. Posrijedi je dakle *kazna razmjerna grijehu*. Mihovil Kombol *contrapasso* prevodi kao "odmazda i muka" (*Inf.*, XXXVIII, 142). O samom pojmu kod Dantea, vidi Steno Vazzana, *Il contrapasso nella Divina Commedia*, Roma, 1959. Niz dragocjenih opažanja donose i djela: Anthony Kimber Cassell, *Dante's Fearful Art of Justice*, Toronto, 1984.; Justin Steinberg, *Dante and the Limits of Law*, Chicago, 2013.

16 O simonistima, vidi Joseph H. Lynch, *Simoniacal Entry into Religious Life from 1000 to 1260*, Columbus, 1976.

Qual suole il fiammeggiar de le cose unte
muoversi pur su per la strema buccia,
tal era lì dai calcagni a le punte. (*Inf.*, XIX, 25-30)¹⁷

Papa Nikola III., iz znamenite rimske patricijske kuće Orsini ("orsa", latinski *ursa*, medvjedica) upravo je u središtu, na križištu, tako da mu glava visi prema donjem dijelu, gdje već leže ostali svetotržnici.

Di sotto al capo mio son li altri tratti
che precedetter me simoneggiando,
per le fessure de la pietra piatti.

Là giù cascherò io altresì quando
verrà colui ch'ì credea che tu fossi,
allor ch'ì feci 'l subito dimando. (*Inf.*, XIX, 73-78)¹⁸

On je naime u svojoj jaruzi Dantea zamijenio za svojeg nasljednika (na prijestolju i u korupciji) Bonifacija VIII., pa nakon što je otkrio zabludu, nastavlja ovako:

Ma più è 'l tempo già che i piè mi cossi
e ch'ì son stato così sottosopra,
ch'el non starà piantato coi piè rossi:

ché dopo lui verrà di più laida opra,
di ver' ponente, un pastor senza legge,
tal che convien che lui e me ricuopra. (*Inf.*, XIX 79-84)¹⁹

Kad u pakao bude bačen novi papa, najprije Bonifacije VIII., on će Nikolu sa sredine potisnuti na dno, a njega će potisnuti idući, po svemu još gori. Dante ima u mislima papu Klementa V., Gaskonjca ("od zapada"), koji će

17 [Tabani gore svih tih nesretnika,/ pa gležnjevima vrte da bi speta/ užeta pukla od vrbe i lika.// Kao što biva kod masnih predmeta/ da plamen samo površinom gmiže,/ tako i ovdje od prsti do peta.]

18 [Još drugi leže ispod glave moje,/ svi prije mene krivci simonije; /u šupljaj stijeni ukliješteni stoje.// I ja ću dolje kad ta rupa skrrije/ onog kog mišljah da pozdravit mogu,/ kada te ono naglo pitah prije.]

19 [Al ja već dulje snosim kaznu strogu/ na glavi stojeć, ovoj vatri predan, /no što će on tu stvar crvenih nogu; // jer za njim pastir sa zapada jedan/ bez zakona će stići i još gori,/ njega i mene sobom pokrit vrijedan.]

za prijestolnicu odabrati Avignon, gdje će pape ostati sve do 1377. godine,²⁰ tako da će se ondje dolje zajedno naći svi ti gadovi, svi ti zločinci protiv Boga i čovječstva.²¹

Opisi su zagrobnog svijeta, kako već od Homera nadalje to biva, fasetama vrlo bogati.²² U Novomu zavjetu nešto manje, više pak u apokrifima, poput etiopskog Petrova otkrivenja. U njemu se susrećemo s ovakvim slikama: "A vidio sam i ubojice i njihove pouzdanike koji su bili bačeni na neko stiješnjenno mjesto gdje je sve bilo puno otrovne gamadi, i te su ih zvijeri razjedale, savijajući se tijekom podnošenja te kazne. Kao tamni oblaci pritiskali su ih crvi, duše umorenih stajale su pokraj, gledale muke svojih ubojica i pritom zborile: O, Bože, pravedan je tvoj sud".²³ Takvo veselje nad patnjom drugih, osvetom nad njima, od Boga ne samo očekivano, nego od Njega neposredno i traženo,²⁴ susrećemo počesto i danas.

-
- 20 Villanija Kronika (LIX) o Klementu V. izvješćuje da je bio simonist i odveć lakom na novac, budući da se za novac na njegovu dvoru dobivala svaka crkvena služba (*ogni beneficio per danari s'avea in sua corte*). O njemu iscrpno, vidi Sophia Menache, *Clement V*, Cambridge, 1998.
- 21 Usp. Georges Holmes, Dante and the Popes, u: Cecil Grayson (ur.), *The World of Dante: Essays on Dante and His Times*, Oxford, 1980., str. 18-43. Također, Paolo Acquaviva, Jennifer Petrie (ur.), *Dante and the Church: Litterary and Historical Essays*, Dublin, 2007., napose str. 39-59.
- 22 Za nadasve podroban prikaz, vidi kapitalno dvosveščano djelo: August Rügge, *Die Jenseitsvorstellung vor Dante*, Einsiedeln – Köln, 1945. Izvanrednu studiju o izgledu zagroblja u kulturi zapadnog kršćanstva dao je Aaron Gourevitch, *Les catégories de la culture médiévale*, Paris, 2012. Također su za opću orijentaciju primjereni i prikazi: Herbert Vorgrimler, *Geschichte der Hölle*, München, 1993.; Emma Gee, *Mapping the Afterlife: From Homer to Dante*, Oxford, 2020.
- 23 Navedeno prema: Tomas J. Kraus, Tobias Nicklas, *Das Petrusangelium und die Petrusapokalypse*, Berlin - New York, 2004., str. 111. Za istraživanje Petrova otkrivenja koristan je nadasve zbornik: Jan N. Bremmer – István Czachesz (ur.), *The Apocalypse of Peter*, Leuven, 2003.
- 24 Glasoviti natpis što ga je Dante stavio nad paklena vrata, prema kojem je vječna vlast/moć (Bog otac), najveća mudrost (Bog sin) i prva ljubav (Bog Duh Sveti) stvorila pakao (vjekovječnu torturu) upravo iz pravednosti, naveo je Witolda Gombrowicza da Danteovu *Božansku komediju* proglasi "najmonstruoznijom poemom svjetske književnosti (*le poème le plus monstrueux de la littérature mondiale*)", poemom sačinjenom, stranica za stranicom, "od litanije patnje, registra mučenja". Jer otkud spremna ljubav (*primo amore*) kao tvorac pakla? Pakao je otjelotvorenje bezumna odsuća svake ljubavi. Dante je, smatra Gombrowicz, upravo oklevetao božansku ljubav kada je tu ljubav ispisao na vratima pakla. Do kozmičkih razmjera proširena vjera u patnju i bol je nečovječna. Ako uzrok grijeha potječe od božanske volje, iz toga nužno proishodi da je Bog zao, jer za vlastitu krivnju na vijekje vjekova kažnjava vlastita stvorenja. Ako pak čovjeka njegova slobodna volja navodi na grijeh, onda je predodžba pakla opaka, jer lišava čovjeka mogućnosti koja pripada svakom slobodnom biću, mogućnosti promjene svoje volje. Nespojivo je, naime, s božanskom pravednošću da biće koje se slobodnom voljom opredjeljuje za dobro i nadalje ispašta u paklu. To bi bilo moguće samo ako bi za slobodnu volju ljudi Bog žrtvovao vlastitu slobodnu volju. U tom slučaju njegova svemoć ne bi vrijedila na području pakla, zakoni pakla bi bili jači od njegovih, što je opet, s teološ-

Nova je kod Dantea znatno veća stratifikacija i hijerarhizacija, koja vlada ne samo u paklu, nego i u čistilištu i raju/nebesima.²⁵ Svakom pjevanju pripada navlastito mjesto u odnosu na topografiju, odnosno hijerarhijsku raspodjelu pakla, čistilišta i raja. U paklu vlada negativna hijerarhizacija, grešnici su raspoređeni odozgo prema dolje, oni najveći su na dnu. U čistilištu su veći grešnici na dnu, najmanji na vrhu, ali prema načelu pozitivne hijerarhizacije,²⁶ što znači da će oni na vrhu biti najprije primljeni u nebesa; tu su manji grešnici od onih u paklu, ne toliko sa sadržajnog gledišta, koliko s formalnog, a kriterij selekcije su priznanje grijeha i kajanje. Tako bi se s glavom u zemlju zakopane ubojice u zadnji čas načelno još uvijek mogle pokajati. Uspravno stojeći i na poziv čekajući svećenik pristupio bi mu tada i grešnika blagoslovio, što bi ga oslobodilo pakla i situiralo u čistilište, među potencijalne blaženike.

Između pakla i čistilišta postoji simetričan, no inverzan paralelizam. Naspram mračne šume je božanska šuma, naspram predpakla je predčistilište,²⁷ naspram limba cvjetna dolina, naspram ponora pakla nahodi se brijeg (gora) čistilišta (*montagna del Purgatorio*). Zanimljivo je da u limbu (latinska riječ

---

kog stajališta, besmisleno. Ili se pak Bog u beskraju svoje slobodne volje može odreći i vlastite pravednosti? Usp. Witold Gombrowicz, Sur Dante, u: isti, *Contre les poètes*, Bruxelles, 1988., str. 159-162. Šire o Gombrowiczovu čitanju Dantea, vidi Hanjo Berressem, Ulrich Prill, "...die entbrannten Degenspitzen/ Von mächt'gen Gegnern": Witold Gombrowicz's *Lectura Dantis, Arcadia*, 3-4/1993., str. 47-64. Za širi sklop modernih čitanja Dantea, vidi posebno poticajnu knjigu: Philippe Sollers, *La Divine Comédie*, Paris, 2000.

- 25 Vidi primjerice Giuseppe Ledda, Dante e la tradizione della visione medievale, *Lecture Classensi*, 37, 2008., str. 119-142; isti, Modelli biblici nella Commedia: Dante e san Paolo, u: isti (ur.), *La Bibbia di Dante*, Ravenna 2011., str. 179-216. O uplivu islama na Danteovu stratifikaciju zagroblja, vidi Jan M. Ziolkowski, *Dante and Islam*, New York, 2015.
- 26 Usp. Jacques La Goff, *La naissance du Purgatoire*, Paris, 1981., napose str. 449-479; Mireille Beaup, *Le Pourgatoire de Dante*, Paris, 2012.
- 27 Raspoloženje koje vlada u predčistilištu jest osjećaj bespomoćnosti, nostalgije i čeznuća: duše koje se tu susreću nisu se još dostatno otresele svojih životnih muka, kreću se u atmosferi neznanog, u kojoj im njihova zemaljska iskustva ne mogu više poslužiti kao točka orijentacije i u kojoj značenja nove zemlje još nisu shvaćena. Manjka im uvid u bit stvari i vizija koja će se javiti tek nakon ulaska u čistilište. Njihova je neperilika (*plight*), komentira Francis Fergusson, "nalik na onu što je osjeća dijete ili mlada osoba koja se još nije snašla u svijetu" (Francis Fergusson, *Dante's Drama of the Mind: A Modern Reading of the "Purgatorio"*, Princeton, 1968., str. 15). Poput djeteta, duša se u predvorju čistilišta gubi u igri ili besciljnoj dokolici: volja je slabašna zato što nema raspoznatljiv cilj i potiču je samo nejasno iščekivanje ili nada, a pažnju duša privlače jalove zabave ili se rasipa u dokonu čekanju. Vidi Antonio Illiano, *Sulle sponde del prepurgatorio: Poesia e arte narrativa nel preludio all'ascesa*, Fiesole, 1997.

koja znači rub, okrajak), kao prvom krugu pakla, ne susrećemo toliko patnje kao u pred-paklu. Tu duše ne plaču, tek uzdišu. No ne zbog mučenja, nego zbog isključenosti iz raja, uzdišu za blaženstvom kojeg se nisu domogle bez svoje krivnje. Među tamošnje stanovnike spada, pokraj grčkih pjesnika i filozofa, dakle Homera i Orfeja, Sokrata i Platona, prema njegovoj vlastitoj isповijedi i Danteov vodič kroz pakao i čistilište, rimski pjesnik Vergilije:²⁸

e s'e' furon dinanzi al cristianesimo,
non adorar debitamente a Dio:
e di questi cotai son io medesimo.

Per tai difetti, non per altro rio,
semo perduti, e sol di tanto offesi
che senza speme vivemo in disio. (*Inf.*, IV, 37-42)²⁹

Dante to usudno stanje patnje onih koji su živjeli prije kršćanstva komentira ovako:

Gran duol mi prese al cor quando lo 'ntesi,
però che gente di molto valore
conobbi che 'n quel limbo eran sospesi. (*Inf.*, IV, 43-45)³⁰

Žalovanje dakle, ali bez prijedloga za promjenu, što pjesnika Dantea, uključujući i službene teologe, nipošto nije priječilo da uvelike crpi upravo od navedenih autora. Dakako, njihove su misli pritom kristijanizirane, prema

---

28 Dantea, kao što je znano, Vergilije vodi samo do vrata raja, dalje je pjesniku-vodiču zapriječen put i u tajne religije može ga uputiti samo navjestiteljica bogoslovne znanosti ili teologije, Beatrice, koja je Vergilija i poslala ususret Danteu. Za Vergilija se Dante odlučuje ne samo jer je riječ o egzemplarnom latinskom pjesniku, tvorcu *Eneide*, nego i zato jer je riječ o autoru što ga srednji vijek drži navjestiteljem kršćanstva (na temelju slobodnog tumačenja nekog mjesta u njegovoj IV eklogi). Usp. Robert Hollander, *Il Virgilio dantesco: tragedia nella "Commedia"*, Firenze, 1983. O Danteu kao hodočasniku koji se suočava sa svojim paklom i *Božanskoj komediji* kao autobiografiji jedne ljudske duše, vidi John Stewart Allitt, *Dante, il Pellegrino*, Roma, 2011.; Julia Bolton Holloway, *Il pellegrino e il libro – Uno studio su Dante Alighieri*, Firenze, 2012.

29 [A življahu li još te prije Krista, / ti Bogu časti ne daše valjane; //i meni samom sudbina je ista. // Bez druge krivnje s te stradasma mane, /pateći samo od tog što bez nade/ a puni čežnje boravimo dane.]

30 [Meni se jako to na žal dade, / jer spoznah da u limbu s čežnje pati/ i svijet što mnogo zasluga imade.]

načelima i postupcima što ih je odredio već Augustin.³¹ Isti usud je zbog analogna razloga u limb, taj granični kraj, potisnuo i nekrštenu djecu, jer bez križa nema ulaska ni u čistilište ni u raj. Zato Dante antičke filozofe ne može smjestiti ni u Zemaljski raj (*Paradiso terrestre*) na vrhu čistilišta, kamo ih, recimo, smješta Platon,³² unatoč tomu da taj prelijepi gaj, s vječnim pramaljećem, bujnom vegetacijom, gdje propuhuje tihi vjetrić, miri cvijeće i pjevaju ptičice, da dakle taj prelijepi gaj prazan zjapi takoreći od postanka svijeta, od izгона Adama i Eve.³³ U njega Dante postavlja samo misterioznu, do danas neidentificiranu ljepoticu Mateldu.³⁴

Coi piè ristetti e con li occhi passai
 di là dal fiumicello, per mirare
 la gran variazion d'i freschi mai;

-
- 31 Preuzimanje dobra istine od pogana i relativiziranje njihove vlastite vrijednosti u službi nove kršćanske, teologijom određene kulture, najjasnije je izraženo u Augustinovu spisu *De doctrina christiana* (*O kršćanskom nauku*). Kao što su Židovi pri svojem bijegu iz Egipta sa sobom ponijeli zlato i srebro Egipćana, tako i kršćanski učenjak mora poganima (kao "nepravедnim posjednicima") oteći njihova blaga i pravedno ih upotrijebiti za navještanje evanđelja. To je teorija *spolia Aegyptiorum* i pripremila je put usvajanju antičkog znanja od kršćanske znanosti. Usp. Peter Seele, *Philosophie der Epochenchwelle: Augustin zwischen Antike und Mittelalter*, Berlin, 2008.
- 32 O tomu podrobnije, vidi Markus Janka, Christian Schäfer (ur.), *Platon als Mythologe*, Darmstadt, 2014., napose prilog Karin Alt, *Einige Probleme in Platons Jenseitsmythen und deren Konsequenzen bei späteren Platonikern*, str. 270-289.
- 33 Usp. Peter Armour, *Dante's Griffin and the History of the World: A Study of the Earthly Paradise*, Oxford, 1989.; Franco Masciandaro, *Dante as Dramatic: The Myth of the Earthly Paradise and Tragic Vision in the "Divine Comedy"*, Philadelphia, 1992.; Lino Pertile, *La puttana e il gigante: Dal Cantico dei Cantici al Paradiso Terrestre di Dante*, Ravenna, 1998.
- 34 Prema nekim tumačenjima, Matelda je redovnica Mechthild von Hackeborn (1241-1299) iz benediktinskog samostana Helfta kod Eislebena. Bila je Danteovom suvremenicom i može biti da je njezina knjiga *Liber specialis gratie* utjecala na mističnu dimenziju *Komedije*. Prema drugim tumačenjima, posrijedi je Matilde di Canossa, odnosno Matilde di Toscana (1046-1115), koja je bila na strani pape protiv cara. Alegorijski, simbol je (savršena) djelatna života. Neki komentatori smatraju pak da, budući da uvodi pjesnika u tajne zemaljskog raja i da podsjeća na Prozerpinu, predstavlja, naspram Beatrice kao *objavljene* ljepote, mudrosti i svetosti, *prirodnu* ljepotu, mudrost i svetost. Matelda je predvorje k Beatrice, kao što je zemaljski raj samo predukus (*pregustazione*) nebeskog carstva. O Mateldi podrobnije, vidi Peter S. Hawking, *Watching Matelda*, u: Rachel Jacoff, Jeffrey T. Schnapp (ur.), *The Poety of Allusion: Virgil and Ovid in Dante's "Commedia"*, Stanford, 1991., str. 181-201; Jerome Mazzaro, *The Vernal Paradox: Dante's Matelda*, *Dante Studies*, 110 (1992.), str. 107-120; Paolo Golinelli (ur.), *Matilde di Canossa nella letteratura italiana da Dante a Pederiali*, Parma, 1997., str. 23-26; Rosetta Migliorini Fissi, *L'incontro di Dante con Matelda, la "bella donna" del Paradiso Terrestre*, *Lecture Classensi*, 35/36, 2007., str. 105-127; Diana Glenn, *Dante's Reforming Mission and Women in the Comedy*, Leicester, 2008., napose str. 86-99.

e là m'apparve, sì com'elli appare
subitamente cosa che disvia
per maraviglia tutto altro pensare,

una donna soletta che si gia
e cantando e scegliendo fior da fiore
ond'era pinta tutta la sua via.

"Deh, bella donna, che a' raggi d'amore
ti scaldi, s'i' vo' credere a' sembianti
che soglion esser testimon del core,
vegnati in voglia di trarreti avanti". (*Pur.*, XXVIII, 34-46)³⁵

Vjerojatno je Dante pokraj Beatrice imao još jednu ljubav, kojoj je pod drugim imenom posvetio fascinantno dvadeset i osmo pjevanje o ljepotama života na zemlji, preslikanih u Zemaljski raj na vrhu čistilišta, na gori prijestupa u nebeski raj. Granicom Zemaljskog raja teku iz istog vrela vode rijeke Lete i rijeke Eunoje ("dobar um" ili "dobro pamćenje"), od kojih prva ima moć oduzimanja sjećanja na grijeh (rijeka zaborava), a druga budi spomen na sva dobra djela učinjena u zemaljskom životu (rijeka sjećanja). Njihovo djelovanje osjeća se samo kada se od obadvije popije.³⁶

Danteove slike pakla i čistilišta odista su slikovite, no kao takve nisu nešto posvema novo. Nova je tek slika raja, napose njegove unutrašnje strukturiranosti. Tu je, odozdo nagore, na lijevoj strani rajske zgrade najprije hijerarhija od prvog do desetog neba; svakome od njih sukcesivno pripadaju Mjesec, Merkur, Venera, Sunce, Mars, Jupiter, Saturn, zvijezde stajačice (*stelle fisse*) i kristalinij ili *il primo mobile*, prvo pokretalo, odlikovani predmet filozofije. Mješavina realnog i imaginarnog svemira. Ponad svega toga je empirij (nepokretno nebo, *il cielo immobile*) u obliku piramide, pri podnožju koje je

---

35 [Noga mi stade, al' mi oko krene/ na onu stranu rijeke gdje cvjetne/ grančice vid raznolikošću plijene, // kad mi se javi – ko kad čovjek sretne/ najednom nešto zbog čega pun čuda/ sve druge misli sasvim s uma smetne – // samotna žena što hodaše tuda/ i pojuć se na probir cvijeća baci, / od kojeg put joj šaren bješe svuda. // "O lijepa ženo, koju grijui traci/ ljubavi, pravo l' crte lica shvatih, / gdje obično su vidni srca znaci, // budi ti", rekoh, "s voljom bliže stati".]

36 O podrijetlu Danteove Eunoje, vidi Miron Flašar, Dvojne rajske vode Božanstvene komedije, u: Eros Sekvi (ur.), *Danteov zbornik*, Beograd, 1968., str. 1-12.

Jezero svjetlosti, nad njim Nebeska ruža (Jeruzalem blaženih), nad njom Djeвица Marija³⁷ i na vrhu same piramide Bog. Sve je to predmet teologije, a kao glavni teolog nastupa Bernard iz Clairvauxa.³⁸ Oblijeću ih duše, spuštajući se kroz Jezero svjetlosti iz Jeruzalema blaženih, to jest iz Nebeske ruže. Zanimljivo je da je Sunce smješteno ispod Marsa, dočim su blaženici raspoređeni, odnosno dodijeljeni na ovaj način: Mjesecu (Luni) oni koji nisu ispunili obećanja; Merkuru oni koji su činili dobra djela; Veneri oni koji ljube; Suncu mudri, veliki naučenjaci Crkve (Toma Akvinski, Bonaventura); Marsu Kristovi vojnici (Danteov šukundjed Cacciaguida); Jupiteru suci (među njima rimski car Konstantin); Saturnu mističari (Benedikt), kristalnom nebu ili prvom pokretalu andeoske hijerarhije kojima se iz Jeruzalema blaženih (Nebeske ruže) preko Jezera svjetlosti spuštaju besmrtni duše. U empireju su – striktno prema Dioniziju Areopagitu ("I Dionizije stade kontemplirati te redove toliko usrdno da ih je imenovao i razlučio upravo ovako kao ja...")³⁹ – osim Boga (Stvoritelja), Marije i sv. Bernarda još anđeli, arkanđeli, poglavarstva (*principati*), vlasti (*potestà*), kreposti/moći (*virtù*), gospodstva (*dominazioni*), prijestolja (*troni*), kerubini i serafini.

S točke motrišta znanosti pristup do empireja ima dakle samo teologija.⁴⁰ Pod njom su, od devetog neba nadalje, etika, fizika, astronomija, geometrija, muzika, aritmetika, retorika, dijalektika i gramatika, dakle kvadrirum i trivirum slobodnih umijeća (*artes liberales*).⁴¹ Filozofija i etika su smještene odvojeno, tako da etika nastupa kao svojevrsna pod-disciplina teologije, učenja

37 Iscrpnu studiju o "statusu" Djevice Marije u *Božanskoj komediji*, donosi djelo: Cécile Le Lay, *Marie dans la Comédie de Dante*, Paris, 2016.

38 Podrobnije o njemu, vidi Pierre Aubé, *Saint Bernard de Clairvaux*, Paris, 2003. O Danteovu odnosu spram Bernarda, vidi Alexandre Masseron, *Dante et saint Bernard*, Paris, 1953.; Steven Botterill, *Dante and the Mystical Tradition Bernard of Clairvaux in the Commedia*, Cambridge, 1994.

39 E Dionisio con tanto disio
a contemplar questi ordini si mise,
che li nomò e distinse com' io. (*Par.*, XXVIII, 130-132)
Uz ovo, vidi napose Giuliana Carugati, *Dalla menzogna al silenzio: La scrittura mistica della "Commedia" di Dante*, Bologna, 1991.; Diego Sbacchi, *La presenza di Dionigi Areopagita in Paradiso di Dante*, Firenze, 2006.

40 Za opsežniju elaboraciju pristupa iskonskoj svjetlosti empireja kao nedokučiva Božjeg prebivališta, vidi Donna Mancusi-Ungaro, *Dante and the Empire*, New York, 1987.; Sergio Cristaldi, *Verso l'Empireo: Stazioni lungo la verticale dantesca*, Acireale, 2013.

41 O slobodnim umijećima, vidi iscrpnu studiju Ilsetraut Hadot, *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique. Contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'Antiquité*, Paris, 2005.

o Bogu kao Dobru. Već u raspravi *Convivio* (1304.),⁴² inače inačici Platonova *Simpozija*, Dante moralnu filozofiju (filozofiju ćudoređa)⁴³ postavlja iznad metafizike. Jer, prema njemu, *vita activa*, zasnovana na vrlinama odnosno krepostima (*virtù*) kao temeljima "plemenite duše" (*anima nobile*), značajnija je nego *vita contemplativa*. Za Dantea je, kao i za Tomu Akvinskog, *teologija* dakle kraljica znanosti, znanost svih znanosti,⁴⁴ samo u svojoj poetskoj izvedbi.⁴⁵

Zato poprilično iznenađuje da Tomu Akvinskog zatječemo na tako niskom stupnju raja, iznad Justinijana, ali ispod Benedikta i Bernarda.⁴⁶

---

42 Dante Alighieri, *Tutte le opere*, sv. 2, *Opere minori*, Il Convivio, ur. Fredi Chiapelli, Enrico Fenzi, Torino, 1997. O samom djelu, detaljnije Antonio Gagliardi, *La tragedia intellettuale di Dante: "Il Convivio"*, Catanzaro, 1994.; Peter Dronke, *Dante's Second Love: The Originality and the Context of the "Convivio"*, Leeds, 1997.; Paolo Falzone, *Desiderio della scienza e desiderio di Dio nel "Convivio" di Dante*, Bologna, 2010.

43 Za Dantea kao moralnog filozofa interes može pobuditi knjiga: Raymond Angelo Belliotti, *Dante's Deadly Sins: Moral Philosophy in Hell*, Oxford, 2011.

44 Teologija kao *sacra doctrina*, prema Tomi, teži biti ljudskom reprodukcijom Božjeg stvaralačkog i beskonačnog znanja koje je "jedan i jednostavan (*una et simplex*) zahvat u sve (*omnium*)". O Danteovu odnosu spram Tome, vidi iz različitih pogledišta: Pierre Mandonnet, *Dante le Théologien*, Paris, 1935.; Étienne Gilson, *Dante et la philosophie*, Paris, 1972.; Bruno Nardi, *Dante e la filosofia*, u: isti, *Nel mondo di Dante*, Roma, 1994., str. 211-221; Ruedi Imbach, *Dante, la philosophie et les laïcs*, Paris – Fribourg, 1996.; François Livi, *Dante e la teologia: L'immaginazione poetica nella "Divina commedia" come interpretazione del dogma*, Roma, 2008. Usput rečeno, na integralističkoj tomističkoj interpretaciji Danteova djela, prema kojoj je Dante samo pjesničkim duhom zaodjenuo Tomin nauk, insistirao je (Lopudanin) Frano Tice Uccellini u svojem prijevodu *Božanske komedije*, objavljene 1910. godine u Kotoru pod naslovom *Divna gluma*.

45 Moglo bi se u tom smislu na tragu Benedetto Crocea govoriti o diobi na "strukturu", "shemu" iliti "sistem" i "pjesništvo" u Danteovoj *Komediji*. Naime, Croce je za veliku Danteovu skrb da potpunomice usuglasi svaki detalj svojega imaginarnog svijeta i putovanja kroza nj ustvrdio da ima didaskalijski i praktički cilj koji nije povezan s pjesništvom. Usporedio je *Komediju* s "čvrstim i masivnim zdanjem po kojem se bujna vegetacija penje i širi i ukrašava ga visocim granama, cvjetnim vijencima i cvijećem zastirući (*rivestendola*) to zdanje do te mjere da samo ponegdje neki komad zida pokazuje svoju grubost i poneki rub svoju tvrdu liniju" (Benedetto Croce, *La poesia di Dante*, Bari, 1921., str. 65). Ta struktura predstavlja "teološki roman" (*romanzo teologico*), a u okviru tog romana izbija lirika koja ga s vremena na vrijeme prekida i zatamnjuje njegovu grubu i nepoetsku narav. Između te strukture i istinskog pjesnikovanja nema pravog jedinstva, jedinstvo se nahodi u "Danteovu poetskom duhu (*spirito poetico*)" (ibidem, str. 70). "Iz tog razloga, shema i pjesništvo, teološki roman i lirika, mogu se odvojiti u Danteovu djelu, kao što se mogu odvojiti dijelovi njegove duše, od kojih jedan uvjetuje drugi i stoga se stječe u drugom; u ovom dijalektičkom smislu, *Komedija* je zacijelo jedinstvena." (str. 67). O pitanju odnosa teologije i pjesništva kod Dantea, vidi napose: Teodolinda Barolini, *The Undivine Comedy: Dethologizing Dante*, Princeton, NJ 1992.; Vittorio Montemaggi, Matthew Trehenere, *Dante's Commedia: Theology as Poetry*, Notre Dame, Indiana, 2010.

46 Étienne Gilson u navedenoj knjizi *Dante et la philosophie* to tumači (duhovitom) tezom da Danteo-

Raj započinje stihovima da slava onoga koji sve pokreće prodire kroz svemir i sja na jednoj strani više, na drugoj manje:

La gloria di colui che tutto move
per l'universo penetra, e risplende
in una parte più e meno altrove. (*Par.*, I, 1-3)⁴⁷

I već nakon nekoliko stihova što se tiču događaja još u području Čistilišta, povrh njegove gore, na kojoj Dante stoji s Beatrice, susrećemo se s temeljnom intonacijom i melodijom što nas potom prati sve do kraja:

Fatto avea di là mane e di qua sera
tal foce, e quasi tutto era là bianco
quello emisperio, e l'altra parte nera,

quando Beatrice in sul sinistro fianco
vidi rivolta e riguardar nel sole:
aguglia sì non li s'affisse unquanco.

E sì come secondo raggio suole
uscir del primo e risalire in suso,
pur come pelegrin che tornar vuole,
così de l'atto suo, per li occhi infuso
ne l'immagine mia, il mio si fece,
e fissi li occhi al sole oltre nostr'uso.

---

va Tomu ne valja shvaćati kao historijski nego kao poetski lik (op. cit., str. 261). Ostaje u dantologiji i dalje istraživati koliko je temeljito Dante bio upoznat s Tominom filozofijom, koju je navodno proučavao kod Siger Brabantskog na "slamaricama" pariške filozofske škole u "rue du Fouarre", odnosno *vico degli strami*, *Par.* X, 137, uličica slame (usp. Gianfranco Contini, *Un'idea di Dante*, Torino, 1976., str. 255-258), i koliko visoko je u to vrijeme (1315-1320) stajala Tomina zvijezda. Toma je kanoniziran 1323. godine, no pedeset godina prije toga bio je izložen osudi od strane Sorbone, u osobi Etienna Tempiera. Valja spomenuti i Tominu iznenadnu smrt 1274. godine, unatoč "volovskom" zdravlju, dok je, po nalogu pape, već kao osumnjičeni, putovao na koncil u Lyon. Što se to moralo dogoditi da se u pedeset godina jedna filozofija, za volju koje su morali umrijeti njezini najveći protagonisti, Siger Brabantski i (nedokazano) Toma Akvinski, iz stanja sumnjičenja preselila na pozornicu pobjednice? Novije uvide o Danteovu poznavanju Tome donosi Christopher J. Ryan, *Dante and Aquinas: A Study of Nature and Grace in the "Comedy"*, London, 2013. Nove pak prinose Tominj biografiji pružaju: Denis Turner, *Thomas Aquinas: A Portrait*, New Haven, 2013.; Josef Pieper, *Thomas von Aquin: Leben und Werk*, Kevelaer, 2014.

47 [Sav svemir puni slava Onog čija/ ruka sve kreće te ponegdje krati/ svoj puni sjaj, dok drugdje jače sija.]

Molto è licito là, che qui non lece
a le nostre virtù, mercé del loco
fatto per proprio de l'umana spece.

Io nol sofferesi molto, né sì poco,
ch'io nol vedessi sfavillar dintorno,
com' ferro che bogliente esce del foco; (*Par*, I, 43-60)⁴⁸

Protimbe poput dan – noć, svjetlo – tama, bijelo – crno potom se neprestance ponavljaju. Tu su i nadnaravne sposobnosti za koje je kadra Beatrice kao blažena, kao uzvišeno biće, sposobnosti što ih već pridobiva i sam Dante. No u puno manjoj mjeri, jer unatoč mijenama on svejednako ostaje čovjekom. I dok Beatrice ima moć da svojim žarkim pogledom čak zatoči sunce, Dante na pragu pridobivanja nadnaravnih sposobnosti može neposredno tek kontemplirati sunce, njegovu vatrenost, no samo za kratko vrijeme.

Kad pogleda Beatrici u oči, Danteu se započinje događati preobrazba, ono što izražava vlastitim neologističkim glagolom *trasumanar*, *ići preko ljudskog, uzvisiti se preko ljudske naravi*, što Mihovil Kombol prevodi kao *nadljudsko stanje*, a nahodi se na početku 70. stiha prvog pjevanja *Raja*, koji ima 142 stiha, dakle posred samog pjevanja. No takav Kombolov prijevod odveć aludira na Nietzschea, na njegova nad-čovjeka (Übermensch).⁴⁹ Pri ovom Danteovu izrazu zacijelo moramo biti pozorni na dvije stvari. Prvo da uz izraz *trasumanar* postoji i izraz *disumanar*.⁵⁰ I drugo, da *trasumanar* ne treba razumjeti u Nietzscheovu smislu prevrednovanja vrijednosti, pri čemu je posrijedi preokretanje opstojećih protivnosti, poput oprečnosti između tijela i uma.⁵¹ Možda bi najbolje bilo talijanski izraz zamijeniti latinskim izrazom

48 [S tog ušća prijeko dan, tu noć se zače, / i hemisfera ona bješe bijela, / dok ova druga u crno zamače, // kad vidjeh gdje se Beatrice cijela/ okrenu lijevo uprijev k suncu oči, / gdje bi i zjena orlova se smela. // I ko što druga zna da skoči/ iz prve pa se gore vrati vično, / ko romar koji natrag kroči, // tako joj djelo rodi moje slično, /kad na oči do moje svijesti stiže, / te gledah sunce više neg obično. // Gore se može mnogo što tu niže / prelazi moć nam, hvala mjestu što se/ baš za rod ljudski stvoreno tu diže.// Kratko ga podnijeh, al' da okolo se/ iskri još vidjeh, slično usijanu/ željezu kad ga iz plamena nose;]

49 Među mnogim prijevodima tog izraza najnesretniji se ipak čini njemački *Entkörperung*, od-tjelovljenje, dantologa Karla Vosslera (*Dante Alighieri, Die Göttliche Komödie*, Leipzig, 2001., str. 402).

50 Upućujemo na nadasve instruktivnu studiju: Bodo Guthmüller, *Trasumanar* significar *per verba* / non si poria. Zu Dantes erstem Gesang des Paradiso, u: *Deutsches Dante Jahrbuch*, sv. 82, 2007., str. 67-82.

51 O odnosu Nietzschea spram Dantea, vidi Eugen Biser, *Nietzsche und Dante: Ein werkbiograp-*

transhumanizirati, pri svijesti da značenje tog izraza ne smijemo reducirati na dehumaniziranje, još manje na od-tjelovljenje ili čak na ras-tjelovljenje. Pa čak niti na ras-tjelovljenje u uobičajenom značenju (komadanje tijela) ili pak u sublimnom značenju (pretvorbe tijela u duh). Pritom je dostatno sjetiti se samo toga kako su se Isusovi učenici prestrašili kada su ugledali Isusa nakon njegove smrti/uskrsnuća, naime pri pomisli da pred sobom nemaju živa Isusa, nego samo njegov duh, stanovito strašilo.

Pogledajmo sada sam početak priče o transhumanizaciji, dionik koje je Dante:

Beatrice tutta ne l'etterne rote
fissa con li occhi stava; e io in lei
le luci fissi, di là sù rimote.

Nel suo aspetto tal dentro mi fei,
qual si fé Glauco nel gustar de l'erba
che l' fé consorto in mar de li altri dèi. (*Par. I, 64-69*)⁵²

Glauko je figura iz Ovidijevih *Metamorfoza* (XIII, 898-968). Posrijedi je mitološki ribar koji je nekoć vidio kako su mu već ulovljene ribe oživjele i poskakale u more nakon što su pojele neku morsku travu. Kad ju je i sam pojeo, pretvorio se u morsko božanstvo. Trava ga je dakle preobrazila iz smrtnog čovjeka u besmrtnog boga. Postao je besmrtnikom, stanovnikom onostranosti, premda u nju nije stupio svojom smrću, niti pak kao besmrtna duša, odvojena od tijela. Nešto takvo osjeća i Dante. Osjeća se, premda nije postao bogom, božanski.⁵³ Što mu se dogodilo?

---

hischer Strukturvergleich, u: *Nietzsche-Studien* 5, 1976., str. 146-177. Iako je zacijelo najpoznatiji Nietzscheov stav o Danteu kao "hijeni koja sačinja pjesme u grobnicama" (*die Hyäne, die in Gräbern dichtet*), valja također naglasiti Nietzscheovo navođenje, bez ikakva komentara, Danteova stiha iz petnaestog pjevanja *Pakla*, stiha *come l'uomo s'eterna* (*kako se čovjek vjekovječi*), iz njegove ostavštine (*Nachgelassene Fragmente*, November 1887., März 1888., 11(22)). Tumačenje tog Nietzscheova navoda Danteova stiha tek čeka svojega pronicljivog tumača. Inače, prijevod tog stiha kod Mihovila Kombola glasi: *kako se vječna zaslužuje dika*, što je posve neprimjereni provincijalizam.

52 [Sva zagledana Beatrice staja/ u vječne kruge, a ja gled oborih/ ozgo i na njoj oči sad napajah.// Gledajući nju u sebi se pretvorih/ ko Glauko kad kušav travu svjema/ bozima morskim sudrugom se stvori.]

53 Usp. John Freccero, *Dante's Firm Foot and the Journey without a Guide*, u: Rachel Jacoff (ur.), *Dante: The Poetics of Conversion*, Cambridge, Mass. 1986., str. 29-54. Također, Diskin Clay, *The Me-*

Trasumanar significar per verba
non si poria; però l'esempio basti
a cui esperienza grazia serba.

S'i' era sol di me quel che creasti
novellamente, amor che 'l ciel governi,
tu 'l sai, che col tuo lume mi levasti.

Quando la rota che tu sempiterni
desiderato, a sé mi fece atteso
con l'armonia che temperi e discerni,

parvemi tanto allor del cielo acceso
de la fiamma del sol, che pioggia o fiume
lago non fece alcun tanto disteso.

La novità del suono e 'l grande lume
di lor cagion m'accesero un disio
mai non sentito di cotanto acume. (*Par.*, I, 70-84)⁵⁴

Ljubav kojoj se obraća Dante jest božanska Ljubav. Posrijedi je reminiscencija na Pavlovu prigodu (2 Kor. 12, 1-4).⁵⁵ "Hvaliti se treba? Ne koristi doduše ali – dolazim na viđenje i objave Gospodnje. Znam čovjeka u Kristu: prije četrnaest godina – da li u tijelu, ne znam; da li izvan tijela – ne znam, Bog zna – taj je bio ponesen do trećeg neba. I znam da je taj čovjek – da li u tijelu, da li izvan tijela, ne znam, Bog zna – bio ponesen u raj i čuo neizrecive riječi, kojih čovjek ne smije govoriti".

---

tamorphosis of Ovid in Dante's Divine Comedy, u: Michelangelo Picone, Tatiana Crivelli (ur.), *Dante: mito e poesia*, Firenze, 1999., str. 65-85.

54 [Za nadljudsko to stanje riječi nema, / stog nek je primjer dovoljan da znaju/ kojima milost to iskustvo sprema. // Bjeħ li tek s onim što stvori na kraju, / Ljubavi, ti znaš, što me gore diže/ svjetlošću svojom i vladaš u raju. //Kad okreti su što te vječno dvore, / željeni, moju pažnju izazvali/ skladom, gdje zvuk i red o tebi zборе, // mnjah da toliko neba oganj pali/ sunčev da kišne ne stvoriše vode/ jezera takva niti riječni vali.// Novost mi zvuka i taj sjaj podbode/ toliko žed da znam njen uzrok pravi, / da žešće ne znah ni za jedne zgođe.]

55 O prisuću Pavla u Danteovu djelu, vidi Giuseppe Di Scipio, *The Presence of Pauline Thought in the Works of Dante*, Lewinston – Queenston – Lamperer, 1995.

Dante dakle spaja antiku i kršćanstvo, Ovidija i Pavla. Doživljuje metamorfozu i uznesenje u nebo, no isprva to još ne zna, a nekmoli da bi doživljeno mogao iskazati. Ne zna je li bio stvoren nanovo, kao novi čovjek, ili je pak preobražen, odnosno preinačen, promijenjen. Antika je već prije Pavla i inih kršćana, pa i prije Ovidija, poznavala viđenja, teofanije i preinačenja, kako u vjeri tako i kod pjesnika i njihovih tekstova. Primjerice, možemo spomenuti samo naslove triju humanističkih poema: Nikandar iz Kolofona, *Heterouioumena* (*Preobrazbe*),⁵⁶ Partenije iz Nikeje, *Metamorfoze*⁵⁷ i Boj (Boios, latinski Boeus) *Ornitogonija* (*Preobrazbe ptica*). Potonjeg je nasljedovao i neki Ovidijev prijatelj, latinski pjesnik iz Verone, Emilije Macer, u svojoj poemi *Vulcres*.⁵⁸ Ovidijeve *Metamorfoze* započinju ovako: *In nova fert animus mutatas dicere formas/ corpora* (*Duh me sili da opjevam promjene oblika u obnovljena tijela*).⁵⁹ Homer i Stari zavjet poznaju uzlaženja ili ushođenja u ovo ili ono nebo. I još danas poznajemo ispovijed ushićenosti, radosna oduševljenja doživljenim, izrijek: "Bio sam u sedmom (inačica: devetom) nebu".

Treće nebo, odnosno treća nebesa u judaizmu, kako naglašava Pavao, podudaraju se s rajem. Ujedno Pavao dvaput ponavlja: Bog, ne ja, zna, jesam li bio u raju s tijelom ili bez njega, odnosno izvan tijela: samo kao šamanska svijest ili kao duh. Dante ga preuzima, samo što se ne poziva neposredno na Boga, nego na Vječnu Ljubav, što je naposljetku isto: "jer Bog je ljubav (*hoti ho theos agape estin*)" (1 Iv 4, 8). Dante ne zna u kakvom je obličju, tjelesnom ili bestjelesnom, bio uzdignut, no zna da ga je uzdigla, uzela, odnosno ponijela Ljubav, dakle Bog kao izvorište zlatne nebeske svjetlosti, ukratko: Svjetlosti. Nove boje i novi zvuci, s nebeskim, nadzemaljskim intenzitetom.

U nastavku se pokazuje da se Dante od jednog do drugog neba uzdiže kao tjelesno biće, što iznenađuje, budući da posred devetog neba izjavljuje da su u nebesima tjelesno nazočni jedino i samo Isus i Marija. Usto je tjelesnost tijela već na prvom nebu poprilično apartna. Toga je, gotovo do sumnje, svjestan i Dante sam, sve dok ga Beatrice ne podučí:

56 Vidi Heather White, *Studies in the Poetry of Nicander*, Amsterdam, 1987.

57 Opširnije o njemu, vidi Christopher Francesc, *Parthenius of Nicaea and Roman Poetry*, Frankfurt/M., 2002.

58 Poblíže o tomu, vidi Paul Forbes Irving, *Metamorphosis in Greek Myths*, Oxford 1990., str. 19-37.

59 Ovide, *Les Métamorphoses*, texte établi et traduit par Georges Lafaye, Paris 1966., str. 7.

Tu non se' in terra, sì come tu credi;
ma folgore, fuggendo il proprio sito,
non corse come tu ch'ad esso riedi...

on dei più ammirar, se bene stimo,
lo tuo salir, se non come d'un rivo
se d'alto monte scende giuso ad imo.

Maraviglia sarebbe in te se, privo
d'impedimento, giù ti fossi assiso,
com'a terra quiete in foco vivo. (*Par.*, I, 91-93, 136-142)⁶⁰

Početnu nejasnoću Beatrice pobija drugom, još većom nejasnoćom. Pravovjerni se u takvu slučaju svagda pozivaju na Tajnu. Posrijedi je nejasnoća koju moramo prihvatiti kao nešto samorazumljivo, pretvoreno u nedokučivo. Dante zbori o duši. Njezina silna žudnja prema Bogu/Dobru imala bi dati volji takvu moć da tijelo odvede vrhuncu. Nema odgovora kako.

U drugom pjevanju Dante neposredno pribjegava tajni kao vjerskoj tajni:

S'io era corpo, e qui non si concepe
com'una dimensione altra patio,
ch'esser convien se corpo in corpo repe,

accender ne dovria più il disio
di veder quella essenza in che si vede
come nostra natura e Dio s'unio.

Lì si vedrà ciò che tenem per fede,
non dimostrato, ma fia per sé noto
a guisa del ver primo che l'uom crede. (*Par.* II, 37-45)⁶¹

---

60 [Nisi na zemlji, ko što ti to shvaćaš,/ al'munja s mjesta svojega ne bježi/brzinom kojom ti se k nje-mu vraćaš... Ja mnim da čudit ne smiješ se sada/svom uzašašću više no zbog tijeka/potoka koji s brijega dolje pada.// Čudo bi bilo da, lišen zapreka,/ ostaneš dolje, ko kad bi bez mijene/ uz zemlju legla živa vatra neka.]

61 [Bijah li tijelo (a tu shvatit neće,/ da jedan prostor trpje prostor ini,/ što mora kad kroz tijelo s' tijelo kreće),// žeđ bi nas veća morala da kini/ da znamo bivstvo, po kom jasno biva/ kako nam narav s Bogom se sjedini// Što je tu vjera, ondje se otkriva, /ne dokazom već ko stvar sobom znana,/ ko što je prva istina nam živa.]

Ukratko, Bog je *svemoćan*. I zato je s točke gledišta vjere, u vjerskoj viziji, moguće sve. Moguća je koegzistencija protuslovlja. Prirodno se mora podrediti nad-prirodnom, ono fizičko meta-fizičkom. Ljudsko tijelo se započinje vladati kao um/duh i u čas leti vrhuncu kao vatra Vatri: u empirej.⁶²

Otuda nadalje, već na razini prvog neba pa do najvišeg, desetog, nižu se, zapravo opetuju jedne te iste stvari, samo sve gušće. Sve što spada u metafiziku Vatre odnosno Svjetlosti.⁶³ Sve do kraja *Komedije*:

ma non eran da ciò le proprie penne:
se non che la mia mente fu percossa
da un fulgore in che sua voglia venne.

A l'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e 'l velle,
sì come rota ch'igualmente è mossa,

l'amor che move il sole e l'altre stelle. (*Par.*, XXXIII, 139-145)⁶⁴

Preostaje samo još povratak na zemlju, o kojem Dante izvještava već na početku prvog pjevanja:

La gloria di colui che tutto move
per l'universo penetra, e risplende
in una parte più e meno altrove.

62 O svemu tomu pomnije, vidi Christian Moevs, *The Metaphysics of Dante's Comedy*, Oxford, 2005.

63 Termin metafizika svjetlosti (*Lichtmetaphysik*) uveo je u uporabu Clemens Beaumker 1908. godine kako bi filozofsko-teološko razmatranje svjetlosti razlučio od fizikalne teorije svjetlosti. Vidi Werner Beierwalter, *Lichtmetaphysik*, u: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 5, 1980., str. 289. Opsežnije o figuraciji svjetla kod Dantea, vidi Guido Di Pino, *La figurazione della luce nella "Divina Commedia"*, Firenze, 1952.; Egidio Guidubaldi, *Dante europeo*, sv. 2, Il Paradiso come universo di luce (la lezione platonico-bonaventuriana) Firenze., 1965; Didier Ottaviani, *La philosophie de la lumière chez Dante*, Paris, 2004.; Ada Ruschioni, *Dante e la poetica della luce*, Novara, 2005.; Mauro Gagliardi, *Lumen gloriae: Studio interdisciplinare sulla natura delle luce nell'Empireo dantesco*, Vaticano, 2010.; Marco Ariani, *'Lux inaccessibilis': Metafore e teologia della luce nel "Paradiso" di Dante*, Roma, 2010.

64 [Al ne bijahu za to moja krila: / kadli u razbor moj sa trijesom slijeće/ blistavost gdje se njegov žudnja zbila.// Visoku maštu izda tu umijeće; al pogna želju i volju da jezde, /kao što kotač jednako se kreće, // ljubav što giba sunce i sve zvijezde.]

Nel ciel che più de la sua luce prende
fu' io, e vidi cose che ridire
né sa né può chi di là sù discende;

perché appressando sé al suo disire,
nostro intelletto si profonda tanto,
che dietro la memoria non può ire.

Veramente quant'io del regno santo
ne la mia mente potei far tesoro,
sarà ora materia del mio canto. (*Par.*, I, 1-12)⁶⁵

Sarà ora materia de mio canto. Bit će sada predmetom mojega pjevanja. Zapravo je posrijedi puno više, neizmjerne više nego što je iz raja donio sveti Pavao.

Dantolog August Buck, autor priloga o Danteu u impozantnoj (36 sve-ska) *Teološkoj realnoj enciklopediji*, priznaje da je Dante "prenosio povijesnu zbilju ovostranstva (*Diesseits*) u onostranstvo (*Jenseits*)", no problem očito ima s njegovim prenošenjem religioznog imaginarija u nebesku zbilju. "Iz bludnih sjena antičkog Hada i blijedih figura prethodnih kršćanskih predstava onostranstva stupaju kroz dramatičnost Danteovih susreta na dan ljudi od mesa i krvi, kojih riječi kod putnika bude kako sućut tako i srdžbu... Pokojni, koji se Danteu predstavljaju sad šutnjom, sad razgovorom, djelomice su suvremenici, djelomice likovi iz profane povijesti i Biblije, a djelomice tvorbe kaže (*Sage*) i pjesnikovanja (*Dichtung*)... Analogno caru i papi, voditeljima čovječanstva, postupaju i oba Danteova vodiča: Vergilije i Beatrice. Vergilije simbolizira filozofsku pouku (*philosophische Unterweisung*), Beatrice teološku objavu (*theologische Offenbarung*)".⁶⁶ No što je s teološkom objavom?

Na koji se način kod Dantea prepliću vjerska fantastika i upravo politička

65 [Sav svemir puni slava Onog, čija/ ruka sve kreće te ponegdje krati/ svoj puni sjaj, dok drukčije jače sija.// U nebu što ga sjaj najveći zlati/ bijah i vidjeh stvari što ih rijeti/ nit zna nit može tko se ozgo vratiti,// jer prilazeći k svojih želja meti, / naš um toliko u dubinu roni/ da se može sve slijedit u pameti. // Ipak koliko blaga svetih onih/ kraljevstva dijelom sjećanja mi posta, /nek sad ko predmet moje pjesme zvonii!]

66 August Buck, Dante, *Theologische Realenzyklopädie*, sv. VIII, Berlin – New York, 1981., str. 352.

vizija, razvidno je iz njegova pisma talijanskim kardinalima iz 1314. godine, dakle iz godine prije nego što je započeo pisati *Raj*, posljednju kantiku *Komedije*: "A upravo se vi, koji ste stjegonoše crkvene vojske, niste pobrinuli da bi kola križeve nevjeste ostala na zacrtanom putu, nego ste zašli s puta slično kao lažni kočijaš Faeton. Vaša je zadaća bila i da stado, koje pod vašim vodstvom hodočasti pašnjacima, dovedete do svjetla, a umjesto toga doveli ste ga na rub propasti (*ad precipitium traduxistis*). Ne namjeravam se zadržavati na primjerima, jer ste okrenuli svoja leđa nevjestinim kolima, a ne lica, zato bi se moglo reći da ste bili licem okrenuti proroku, a leđima hramu. Vi koji prezirete vatru, poslanu s neba, i na čijem oltaru svijetle tuđi plamenovi, vi koji ste iz Crkve učinili trgovinu i na štetu onih koji je posjećuju, prodajete ono što nema cijene! A pazite se biča i pazite se vatre i ne iskušavajte strpljenje onoga koji čeka na vašu pokoru. A ako sumnjate u ambis koji vas čeka, mogu vam za objašnjenje reći da ćete biti kažnjeni jer ste se kao Demetrij spojili s Alkimom".⁶⁷

Premda je bila većina talijanskih kardinala istoga mišljenja kao i Dante, pobijedili su, pa i pomoću oružja, francuski kardinali i izabrali papu Ivana XXII. Danteov su pak latinski traktat *Monarhija* (*Monarchia*) 1329. osudili javno na lomaču.⁶⁸ Budući da se Dante zauzimao za odvajanje, dakako u tadašnjem smislu, Crkve (*papatus*) od države (*imperiatu*),⁶⁹ firentinski do-

67 Dante, *Tutte le opere*, sv. 2, *Opere minori*, Epistole, ur. Angelo Jacomuzzi, Torino, 1997., str. 423-424.

68 Moglo bi se reći da je Dante zastupao teokratizaciju političkog autoriteta koja istodobno uključuje njegovu dekleralizaciju. Naime, Danteov krucijalni problem u *Monarhiji* (vidi Dante, *Tutte le opere*, sv. 2, *Opere minori*, Monarchia, ur. Pio Gaia, Torino, 1997.) jest pitanje ovisi li autoritet rimskog monarha, koji je po pravu monarh svijeta, neposredno o Bogu ili o nekom Božjem namjesniku, odnosno službeniku (pod kojim Dante razumijeva Petrova nasljednika) (III, 1). Rješenje toga problema Dante vidi u tomu da autoritet svjetovnog monarha ima biti neposredno ovisan o Bogu i na taj način osamostaljen naspram autoriteta pape (III, 15). I na kraju *Monarhije* izričito naglašava da se njegovo zalaganje za neovisnost cara naspram pape "ne smije uzeti tako strogo (*stricte*) kao da rimski vladar u ponečemu ne bi bio podložan rimskom prvosvećeniku, jer je zemaljska sreća usmjerena (*ordinetur*) prema besmrtnoj sreći. Neka dakle car odaje ono štovanje Petru što ga prvo-rođeni sin duguje ocu: da bi obasjan svjetlom očinske milosti zračio kreposnije svom svijetu, gdje ga stavlja na čelo onaj koji je upravitelj sveg duhovnog i svjetovnog (*qui est omnium spiritualium et temporalium gubernator*)" (III, 15). Za temeljitije razmatranje, vidi Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1957., str. 451-495; Gustavo Vinay, *Interpretazione della "Monarchia" di Dante*, Firenze, 1962.; Anthony K. Cassell, *The "Monarchia" Controversy*, Washington, DC 2004.

69 Prema Vladanu Desnici, posrijedi je borba protiv papinstva u ime papinstva: "Dante je za papinstvo, ali za papinstvo moralno pročišćeno, vraćeno evandeoskoj pripitosti, siromaštvu, ponizno-

minikanci, nasljednici Tome Akvinskog, nakon Danteove smrti zabranili su čak čitanje i proučavanje *Komedije*. *Monarhija* će pak ostati na Indexu sve do 1740. godine. Moglo bi se reći da je Dante za tadašnje vrijeme bio napredan mislilac, no unatoč svemu bio je sinom svojega vremena, premda je politološke vizije⁷⁰ pretvarao u teološke, proglašavao ih i razumijevao kao ostvarenje teologije, "svete teologije", kao najviše mudrosti i znanja, na podlozi bezuvjetne vjere u posmrtni život i time u postojanje zagroblja. No sve to mu nije smetalo da vjerske "istine" tumači na navlastit način. Toga je bio svjestan, što znači da njegove poetske vizije ne možemo smatrati fantazmama, odnosno pjesnikovim fikcijama. Iako one proishode iz literarnih tradicija,⁷¹ posljedak su i navlastitih osobnih doživljaja.

Naravno, Danteova je mašta unaprijed bila ograničena tadanjom (ptolo-mejskom) predodžbom svemira.⁷² U središtu svemira je fiksna zemlja, njezino podzemlje završava u središtu zemlje, srž koje čini led (vjerojatno u skladu s iskustvom posred ljeta, spuštanja u podzemne špilje, u kojima hladnoća raste proporcionalno s dubinom spuštanja). Ponad zemlje se uzdiže nebo, prvo, potom drugo, sve do desetog kao obitavališta Boga. Na tom mjestu započinje djelovati Danteova mašta. U srži zemlje, na dnu podzemlja, nahodi se deveti krug pakla, na vrhu desetog neba su nebasa u najčistijom obliku. Tu je Bog Otac kao svjetlo svjetla, svjetlost kao takva. Na dnu pakla je u gnusnu pošast preinačeni i u led ukovani Lucifer, prvi pobunjenik neba, odnosno svemira, proglašen zlim anđelom, zlim duhom, dakle Sotonom.⁷³ Time simetrija između dna i vrha svemira još nije zaključena. Barem prema Danteu. Antipod trojednog Boga je Đavo s trojednom glavom. Ružan je kao što je Bog lijep,

---

sti, za papinstvo koje se strogo ograničava na duhovo polje, koje se potpuno povlači sa svjetovnog i političkog područja, koje se potpuno odriče svjetovne moći, za strogu rastavu crkve od države – to jest za jedno papinstvo koje nije papinstvo" (Vladan Desnica, "Dante danas", *Republika*, 11-12, 1997., str. 13).

70 Minuciozni prikaz Danteove političke misli donosi Francesco Ercole, *Il pensiero politico di Dante*, I-II, Milano, 1927. Od novijih radova, vidi Giuseppe Lumia, *Aspetti del pensiero politico di Dante*, Milano, 1965.; Jacques Goudet, *Dante et la politique*, Paris 1969; Peter Herde, *Dante als Florentiner Politiker*, Wiesbaden, 1976.

71 Vidi Ernst L. Fortin, *Dissent and Philosophy in the Middle Ages: Dante and His Precursors*, Lexington, 2002.

72 Podrobnije vidi u: Richard Kay, *Dante's Christian Astrology*, Philadelphia, 1994.; Attilio Ferrari, Donato Pirovano, *Dante e le stelle*, Roma, 2015.

73 Opširnije o tome, vidi Alain Boureau, *Satan hérétique: Naissance de la démonologie dans l'Occident médiéval*, Paris, 2004.

taman je kao što je Bog svijetao. Nekoć najblistaviji i najljepši anđeo, sad je najgroznija crna nakaza.

S'el fu sì bel com'elli è ora brutto,
e contra 'l suo fattore alzò le ciglia,
ben dee da lui procedere ogne lutto.

Oh quanto parve a me gran maraviglia
quand'io vidi tre facce a la sua testa!
L'una dinanzi, e quella era vermiglia;

l'altr'eran due, che s'aggiugnieno a questa
sovresso 'l mezzo di ciascuna spalla,
e sé giugnieno al loco de la cresta:

e la destra parea tra bianca e gialla;
la sinistra a vedere era tal, quali
vegnon di là onde 'l Nilo s'avvalla.

* * *

Con sei occhi piangëa, e per tre menti
gocciava 'l pianto e sanguinosa bava.

Da ogne bocca dirompea co' denti
un peccatore, a guisa di maciulla,
sì che tre ne faceva così dolenti. (*Inf.*, XXXIV, 34-45, 53-57)⁷⁴

Središnja žrtva Lucifera kao užasnog netopira (*vispistrello*) s tri žvale ili ždrijela (*bocca*) u glavi s tri lica (kao antiteza trojednog Boga: naspram Moći, Mudrosti i Ljubavi, sada su to Nemoć, Neznanje i Mržnja, odnosno Zavist⁷⁵)

74 [Bješe li lijep ko ružan što je sada,/ pa protiv tvorca diže vjede svoje, /moro je postat uzrok svakog jada. // O, što se oči začudiše moje/ tri lica na njem smotriv iz blizine!// Jedno je sprijeda, rumene je boje, // a od dva druga što iznad sredine/ ramena svakog s obje strane glede/ te navrh glave sva cjelinu čine, // desno je bilo boje žuto-blijede, / a lijevo boje onih što sa Nila// stižu, gdje njegove vodopade slijede... Iz šest očiju plače, na tri brade// kaplju mu suze sa krvavom slinom.// U svakim ust' ma grešnika imade/ drobeč ga zub ima ko trlica kaka, // da trojici najednom bol zadade.]

75 Usp. Bruno Nardi, *Dante e la cultura medievale*, Bari, 1949., str. 309-335; Annalisa Pirastu, *Il diavolo nei primi secoli della letteratura italiana*, Cosenza, 2004., str. 45-89.

jest izdajica nad izdajicama Juda Iškariotski, koji je Isusa izdao svojim izdajničkim poljupcem, a sada glavu ima u Luciferovu ždrijelu, a nogama vani mlati (*capo ha dentro e fuor le gambe mena*), on koji najstrožu kaznu ima platiti (*quell'anima là sù c' ha maggior pena*). Ždrijelo je naime dno od dna, bezdan.

Tomu nasuprot, u nebesima, na drugoj naspramnosti opreke između Boga i Đavla, jest Krist.

Quella circolazione che si concetta
pareva in te come lume riflesso,
da li occhi miei alquanto circunspecta,

dentro da sé, del suo colore stesso,
mi parve pinta de la nostra effige:
per che 'l mio viso in lei tutto era messo. (*Par.*, XXXIII, 127-132)⁷⁶

Kao što su kao najveći protivnici suprotstavljeni Bog i Lucifer, Otac i pali/ odbačeni Anđeo, tako su raspoređeni i Isus Krist i Juda Iškariotski (Giuda Scariotto).⁷⁷

Uza sve to Dante ustrajava da je odista bio, premda samo vizijom, u nebesima, odnosno vječnosti, odnosno da je došao k božanskom od ljudskog (svijeta), k vječnom od vremenitog:

io, che al divino da l'umano,
a l'eterno dal tempo era venuto,
e di Fiorenza in popol giusto e sano, (*Par.*, XXXI, 37-39)⁷⁸

---

76 [Kruženje to što tako zamišljeno/ u tebi svjetlom odbitim se javi, / kad mojim okom bješe razmotreno, // kanda se u istom bojom zavi, /i našom slikom obojenom rudi; / stog pogled moj se čitav u njeg stavi.]

77 Vidi Peter Armour, *The Door of Purgatory: A Study of Multiple Symbolism in Dante's "Purgatorio"*, Oxford, 1983., napose 144-185.

78 [Ja, što k božanskom od ljudskog odavde, / k vječnosti sam iz vremena se vio, / i iz Firence k zdravu puku pravde]

S epistemološkog aspekta posrijedi je dakako čista fikcija,⁷⁹ čega je svjestan i sam Dante. Budući da je vizija kao fikcija prazna, poziva se na jednoj strani na posvemašnju *nemogućnost* riječi, a s druge na strahovitu *ograničenost* sjećanja. Uostalom ostaju mu jedino i samo riječi i jedino i samo sjećanje čovjeka kao *per naturam suam* konačnog, vremenu i smrti izručena bića.⁸⁰ I zato Dante pribjegava postupcima što ih je razvio i proširio Dionizije Areopagit.⁸¹ A oni su u temelju dvostruki: ili uzmeš znanu ljudsku riječ i pred nju postaviš *negaciju*, dakle bes-mrtnost, bes-konačnost itd., ili pak upotrijebiš sebe sama transcendirajući superlativ (transsuperlativ) pomoću riječca poput *naj* (naj-više, naj-veće, naj-ljepše...) ili *nad* (nad-bivstvovno, nad-bivstvujuće...), što u posljednjem koraku još možemo stupnjevati ovako: lijepo, ljepše, najljepše, prelijepo. Za riječ *vječnost* se na prvi pogled čini da već sama po sebi označuje *nad*-vremenost, no do toga privida nas je dovela naknadna značenjska pozicija, budući da sama riječ proistječe iz kraće riječi *vijek*, koja označuje ljudski vijek, vijek čovjekova života, koji može biti vrlo dug, no koji je vazda određen *vremenskom* dimenzijom. Premda kažemo *na vijeke vjekova*, to je još uvijek vremenita (temporalna), a ne nad-vremenska (supratemporalna) oznaka.⁸²

79 O tome detaljnije, vidi Patrick Boyde, *Perception and passion in Dante's Comedy*, Cambridge, 2003.

80 Čovjeku nije poput anđela dano da čistom duhovnom vizijom proдре u drugog jer je duh čovjekov prekriven masom i maglom smrtnog tijela, kaže Dante u raspravi *De vulgari eloquentia*. Iz toga proizlazi "obrnuto" pitanje: može li onaj tko živi u vječnom svjetlu steći moć govora koja je nužda i sreća samo onih koji žive u vječnom mraku i njihov je pokušaj obračuna s njim? Drugim riječima: može li se otkriti ono što nije bilo prikriveno? Može li imati riječ onaj tko ne može imati tajnu? Da je time kod Dantea načeto jedno od najkrupnijih pitanja fenomenologije jezika, ukazuje Jean-Louis Chrétien, *La voix nue*, Paris, 1990., str. 674-689. Da je Danteu uspjelo dramu ljudskog opstanka sa stajališta vječnosti zaokružiti s dramom ljudskog pamćenja i zaborava, vidi Harald Weinrich, *La memoria di Dante*, Firenze, 1994.

81 Usp. Edith Stein, *Wege der Gotteserkenntnis: Die Symbolische Theologie des Areopagiten und ihre sachlichen Voraussetzungen*, u: ista, *Wege der Gotteserkenntnis: Studie zu Dionysius Areopagita und Übersetzung seiner Werk*, Gesamtausgabe 17, Freiburg – Basel – Wien, 2003., str. 22-77; Tine Hribar, *Nesmrtnost in neumrljivost*, sv. 2, Ljubljana, 2017., str. 276-307, 366-368.

82 Usp. Martin Heidegger, *Metaphysische Anfangsgründe der Logik*, Gesamtausgabe, sv. 26, Frankfurt/M. 2004., str. 274: "Budući da je prigoda (*Ereignis*) ulaska bivstvujućeg u svijet praprigoda (*Urereignis*), a ta u svojoj biti vremenovanje (*Zeitigung*), već je pred-filozofskom ponašanju i predontološkom vulgarnom razumijevanju bivstvovanja blizu da je izvodi s obzirom na vrijeme (*mit Rücksicht auf die Zeit zu vollziehen*). U nipošto slučajnoj tendenciji, koja je po sebi čista zagonetka, da se bivstvujeće razumije kao unutarvremeno, izvanvremeno ili nadvremeno, dokumentira se metafizička prapovijest tu-bivstvovanja kao vremenitosti". Drugim riječima, uvjet razumijevanja vječnosti i beskonačnosti jest razumijevanje vremena i konačnosti. Usp. Tine Hribar, *Nesmrtnost i*

I tako dobivamo stihove poput idućih, stihove što zборе da je moć Dan-teova vida, postajući sve čistija, ulazila (sve više i više, dublje i dublje) u zraku onoga Visokog Svjetla koje je samo po sebi istinito:

ché la mia vista, venendo sincera,
e più e più intrava per lo raggio
de l'alta luce che da sé è vera. (*Par.*, XXXIII, 52-54)⁸³

Prema načelu transcendiranja: sve više i više, još i još.⁸⁴ Premda ne znamo što bi to *Više* osim samoga sebe još moglo značiti. I premda se pritom pomažemo prividnom analogijom. Kao što onome koji sanjajući vidi, pa mu kad se probudi ostaje samo dojam slasti (*passione*), a ostalo što je sanjao ne vraća se u pamćenje, tako je i Danteu: sve njegovo viđenje mu je mal'ne posvema nestalo, a još mu kaplje u srce slatkoća koja se rodila iz njega:

Qual è colui che sognando vede,
che dopo 'l sogno la passione impressa
rimane, e l'altro a la mente non riede,

cotal son io, ché quasi tutta cessa
mia visione, e ancor mi distilla
nel core il dolce che nacque da essa. (*Par.*, XXXIII, 58-63)⁸⁵

Taj prijenos slasti/užitka seksualnih snova svejednako ostaje *prijenosom*, prijenosom u prazni prostor onoga što nazivamo nebesa; prostor tako prazan da u njemu nema ni platna na kojem bi se projekcija mogla zaustaviti i vratiti nam se u kakvoj novoj, nenadanoj, neočekivanoj slici.

Na djelu je svagda iznovice samo tranzitno superlativni "pogon":

O somma luce che tanto ti levi
da' concetti mortali, a la mia mente
ripresta un poco di quel che parevi,

---

besmrtnost I-III, Ljubljana, 2016-2018.

83 [Jer moć mog vida, postavši čistija, / sve više i više k zraci liječe/ svjetlosti višnje istinom što sija.]

84 U tom će smislu Gaston Bachelard i nazvati Dantea "najvertikalizirajućim pjesnikom (*le plus verticilisant des poètes*)". Vidi Gaston Bachelard, *L'Air et les songes*, Paris, 1990., str. 53.

85 [Kakav je onaj sanjajuć što gleda, / pa tek mu dojam ostane od sanja/ i ničem drugom u sjećanje ne da, // takav sam ja, jer skoro svo se sklanja/ viđenje moje, ali još mi curi/ slast što je rodi, i k srcu prijanja.]

e fa la lingua mia tanto possente,
 ch'una favilla sol de la tua gloria
 possa lasciare a la futura gente; (*Par.*, XXXIII, 67-72)⁸⁶

Danteova uobrazilja je iznadprosječna, vrlo bujna i razbarušena, no nije bes-konačna. Drugim riječima, koliko god se rasteže, nikada ne prekoračuje/transcendira metafiziku Svjetlosti. Uobrazilja je to s mnogo tranzicije, ali bez transcendencije. Jer na njezinom nevidljivom obzorju su samo tišina i tama, ali ne i zamuknuće, budući da tamo nema nikoga tko bi zamuknuo. Zamuknuće je samo muk onoga tko zastane pred tom bezglasnošću i bezbojnošću, pa i bezumnošću. Pod nebom Želje za Slašću,⁸⁷ koje dakako nema bez bivstvovanja; kao što je bez bivstvovanja (*sans l'être*), prema današnjem vodećem kršćanskom filozofu Jean-Luc Marionu, Bog.⁸⁸

No predmet Želje nije ništa drugo nego projekcijska Točka (*punto*).⁸⁹ Iz nje sijeva tako oštra svjetlost da se oči, koje ona zablješti, moraju zaklopiti radi silnoga sjaja:

E com' io mi rivolsi e furon tocchi
 li miei da ciò che pare in quel volume,
 quandunque nel suo giro ben s'adocchi,
 un punto vidi che raggiava lume
 acuto sì, che 'l viso ch'elli affoca
 chiuder conviensi per lo forte acume; (*Par.*, XXVIII, 13-18)⁹⁰

86 [Kakav je onaj sanjajuć što gleda, / pa tek mu dojam ostane od sanja/ i ničem drugom u sjećanje ne da, // takav sam ja, jer skoro svo se sklanja/ viđenje moje, ali još mi curi/ slast što je rodi, i k srcu prijanja.] [O višnje svjetlo što se dižeš tako / nad poimanjem smrtnim, daj nagradi/ malo me onim čim zasja onako, // i tako moćan jezik mi usadi, / da samo jednu iskru mogu dati/ od tvoje slave budućoj čeljadi.]

87 Usp. Lino Pertile, *La punta del disio: Semantica del desiderio nella "Commedia"*, Fiesole (Firenze), 2005.

88 Jean-Luc Marion, *Dieu sans l'être*, Paris, 1991.

89 Usp. Elena Lombardi, *Language and Love in Augustine, The Modistae, Dante*, Toronto – Buffalo – London, 2007., str. 121-173. Pritom valja naglasiti da je matematički pojam točke, koja nema dimenzije, Danteu najviše odgovarao kao *simbol* Boga, beskonačne sublimacije i nad-vremenosti. Vidi Georges Poulet, "Le symbole du cercle infini dans la littérature et la philosophie", *Revue de métaphysique et de morale*, 64, 1959., str. 257–275.

90 [I kako se okrenuh, te se stoči/ u moje ono što kroz prozor sine, // kad god u vrtnji dobro se uoči, // ugledah točku tolike svjetline/ da žeženom se vidu motrit ne da/ koji od silne sklapa se oštine:]

Tu je Točku Dante u posljednjim stihovima *Komedije* identificirao kao Ljubav što pokreće sunce i ostale zvijezde:⁹¹

ma non eran da ciò le proprie penne:
se non che la mia mente fu percossa
da un fulgore in che sua voglia venne.

A l'alta fantasia qui mancò possa;
ma già volgeva il mio disio e 'l velle,
sì come rota ch'igualmente è mossa,
l'amor che move il sole e l'altre stelle. (*Par.*, XXXIII, 139-145)⁹²

Naime, Ljubav (*amor*) kao aristotelovski *Telos* (svrha svih svrha) moje ljubavi,⁹³ inače kao treća osoba trojednog Boga, kao Sveti Duh. Vječno Svjetlo koje samo u sebi počiva, koje sebe spoznaje i od sebe sama je spoznano, istodobno sebe spoznajući ono ljubi i milo se smiješi:

O luce eterna che sola in te sidi,
sola t'intendi, e da te intelletta
e intendente te ami e arridi! (*Par.*, XXXIII, 124-125)⁹⁴

Prema teološkom tumačenju, posrijedi je usklik koji je klasičan izražaj skolastičke teologije o izlaženju triju božjih osoba: Bog, vječni samobitni Um (*Svjetlo*), posvema spoznaje ("poima") samoga sebe i tako začinje beskonačnu Ideju u kojoj se izriče (*Logos*) ("sobom razumljen"); spoznajući sebe u spoznanoj Ideji kao beskonačno Dobro on ljubi beskonačnom Ljubavlju (*Amor*);

91 Vidi o tome Alberto di Giovanni, *La filosofia dell'amore nelle opere di Dante*, Roma, 1965.

92 [Al ne bijahu za to moja krila: / kadli u razbor moj sa trijesom sliječe/ blistavost gdje se njegov žudnja zbila.// Visoku maštu izda tu umijeće; /al pogna želju i volju da jezde, /kao što kotač jednako se kreće, // ljubav što giba sunce i sve zvijezde.]

93 Prema Aristotelu, bog je najviši predmet ljubavi, prema njemu kao *telosu* teži sve što jest, neovisno o tome što se ta žudnja pojavljuje u raznim vidovima i za koju nema odgovarajućeg imena. Ukratko, odnos između boga i svijeta Aristotel je zamislio kao nekovrsni ljubavni odnos, prema znamenitoj frazi koja je našla na snažan odjek kod kršćanskih mislilaca: bog pokreće kao ljubljen (*kinei hos eromenon*, Met. 1072b 3). Bog pokreće svijet tako što ga privlači sebi, a njegova privlačna snaga posljedica je njegova savršenstva. Tim je shvaćanjem o bogu kao pokretalu svega što jest Aristotel obnovio Platonovu ideju o Erosu, premda tu ima i novih momenata. Vidi klasično djelo: Andreas Nygren, *Eros und Agape: Gestaltwandlungen des christlichen Liebe*, sv. 1, Gütersloh, 1930., napose str. 160-163. Vidi također Thomas Jay Oord, *The Nature of Love: A Theology*, St. Louise, 2010.

94 [O vječno svjetlo što se samo rubiš, /samo se pojmiš, sobom razumljeno, / i pojmiš se smiješiš se i ljubiš!]

Ljubav, treća Božja osoba, ovdje se imenuje i mili smiješak (*riso*).⁹⁵ Bog dakle nije samo mišljenje mišljenja ili umovanje umovanja Oca ili pak volja za voljom Sina, nego kao Sveti Duh on je i – ljubav za ljubavlju.

No već je u judaizmu, potom u kršćanstvu, na prvom mjestu *Moć*. Bog Otac je kao Stvoritelj i Zakonodavac prije svega i iznad svega svemoćna Moć, s jasnom izraženom voljom za posvemašnjim ovladavanjem svim što jest.⁹⁶ U kršćanstvu je iza njega, na drugom mjestu, Bog Sin kao *Logos*.⁹⁷ Na trećem je pak mjestu Sveti Duh kao *Ljubav*, jedinstvo uma i čuvstva. U trojednom Bogu su dakle sjedinjeni volja (iz moći, za moć), misao (uma) i (čuvstvena, prema Danteu čak i čulna) ljubav.⁹⁸

Upravo poradi te impregniranosti, neodvojive međusobne spregnutosti čuvstva, misli i moći, odnosno želje, uma i volje, ljubav kao ljubav, kao *eros*, u kršćanstvu je potisnuta, a uzdignuta je ljubav kao *agape*, ljubav kao dobro-činstvo, odnosno milosrđe s voljom za moć na čelu. Jer *caritas* nikada ne znači samo dobročinstvo, nego svagda i očitovanje crkvene, odnosno klerikalne moći. U njezinu je središtu vazda stremljenje, nikada žudnja.⁹⁹ Izvorna razlika između ljubavi i rada zato tone, *eros* kao izvorno čuvstvo postaje sredstvom nečega drugog. A ljubav kao rad i dužnost nije više ljubav.

95 O Danteovoj kristologiji, vidi: Giovanni Fallani, *Dante: poeta teologo*, Milano 1965., str. 211-225; Giovanni Montanari, *Socrate, Cristo, Dante e la Bibbia*, Ravenna, 2002., str. 93-123; Antonio D'Elia, *La cristologia dantesca logos-veritas-caritas*, Cosenza, 2012.; Emmanuele Rotondo, *Umanesimo cristologico: Riflessioni a partire da una lettura teologica della 'Divina Commedia' di Dante Alighieri*, Roma, 2016.

96 Usp. Dieter Henrich, *Selbstverhältnisse*, Stuttgart, 1982., str. 87-93.

97 Činjenice da je *Logos* u grčkom jeziku muškog spola naši su prevoditelji *Biblije* premalo svjesni. Nije bila na početku *Riječ*, dakle ženski entitet, nego je bio *Logos* taj, naime kao sin, koji je bio pri Bogu (Ocu) i bio Božji: "U početku bijaše Logos, i Logos bijaše pri Bogu, i Božji bijaše Logos (*en arche en ho logos, kai ho logos en pros ton theon, kai theos en ho logos*)". Ne, dakle, "Riječ bijaše Bog", nego "Božji bijaše Logos", posrijedi je adjektiv (*theos*, bez člana), a ne supstantiv (*to theos*). Logos je božji, odnosno božanski, dioništuvuje u naravi/bitici Boga, postoji iz bogosti Boga i u tom je značenju identičan s njim. Usto je na prijevodu *Logos* kao *Riječ* naglasak na izvorenosti. Prije svega, Krist pod židovskim nebot nipošto ne bi mogao biti ženskog spola, odnosno žena, a izvorenena riječ je riječ/nalog: *Budi!*, a ne Krist kao Božji plan pred-objave. O tomu više Folker Siegert, *Das Evangelium des Johannes in seiner ursprünglicher Gestalt*, Göttingen, 2008., napose str. 183; Markus Enders, Rolf Kühn, Christoph Bruns, "Im Anfang war der Logos...", Freiburg, 2011.

98 Usp. Klaus Hemmerle, *Thesen zu einer trinitarischen Ontologie*, Einsiedeln, 1976.; Franz Courth, *Der Gott der dreifaltigen Liebe*, Paderborn 1993; Markus Mühling-Schlapkohl, *Gott ist Liebe: Studien zum Verständnis der Liebe als Modell des trinitarischen Redens von Gott*, Marburg, 2000.; Alexandre Ganoczy, *Der dreieinige Gott: Trinitätstheologie und Synergie*, Darmstadt, 2001.

99 O tome više, Mario Kopic, *Žudnja i stremljenje*, Zagreb, 2018.